

EL TOPÒNIM PREROMÀ DE SANISERA

ANTONI JAQUEMOT BALLARIN

Al nord de l'illa de Menorca hi ha un cap en forma de península allargada que avui dia es diu *cap de Cavalleria*. A la part occidental d'aquest cap s'obre una cala on hi ha el port de Sanitja. En aquest indret s'hi assentà un poble antic del qual queden restes arqueològiques del temps dels romans.

A més de l'antigor de les seves pedres, sorgeix el nom pretèrit del seu topònim. Mencionada la ciutat per Plini el Jove, aquesta era coneguda per *Sanisera* — que s'hauria de pronunciar amb *i* tònica [Sanísera] —, atenent que ha arribat a ser *Sanitja*. Aquest topònim és un dels pocs noms preromans que de forma clara hi ha a l'illa o del qual es té constància de com és, a més dels de *Maghen*, (Maó), *Jamma* (Ciutadella) i el *Toro*. Es pot dir que exceptuant el sud de l'illa, als altres punts geogràfics els noms preromans hi són representats: *Maghen* a llevant; *Jamma*, a ponent; *Sanisera*, al nord, i el *Toro*, enmig de l'illa.

LA VIA INDOEUROPEA

Historiadors i filòlegs assignen a *Maghen* i a *Jamma* una etimologia púnica. Coromines, però, divergeix dels topònims d'origen púnic. Els creu tots sorotàptics.¹ Aquesta vinculació idiomàtica enllaçaria amb la teoria dels “pobles del mar”. Gent vinguda del centre d'Europa que va afectar una zona ampla, des del Bàltic fins a Sicília.

Si tenim en compte aquesta afiliació, i pel que fa a *Sanisera*, els morfemes indoeuropeus *sani-* i *seni-* podrien estar-hi relacionats com a element inicial del topònim. Holder relaciona *Sanisera* procedent del celta amb altres noms de lloc que contenen la mateixa arrel, com són *Sanillus*, a Poitier, i *Sanisium* o *Sanetio*, prop d'Arbois de Jubainville. *Sani-* en un sentit de “bé, bo” procediria de *sano*, i *seni-* procediria de “vell”. Aquests ètims estan recollits en un treball de Calvert Watkins titulat *Proto-indoeuropeu*.

¹ Coromines, a l'*Onomasticon Cataloniae*, compara el nom de *Maó-Maghen* amb *Tagamanent* com a nom sorotàptic. *Maghen* seria “gran, magna”, adjectiu corresponent al port. *Tagamanent* significaria “muntanya gran”. En aquest cas, la denominació de *magna* “gran” no s'adiu amb els cims del costat del Montseny, que són més alts. Podria ser que fos el nom del poble, però tradicionalment sempre s'ha referit al topònim de la muntanya. La població és anomenada normalment *el poble del Tagamanent*. L'arrel *Taga* està relacionat amb “muntanya”. El *Taga* del Ripollès és una muntanya molt concorreguda pels excursionistes. A l'illa d'Eivissa hi ha un illot davant d'una cala que es diu *Tago-mago*, nom que diferents autors qualifiquen de púnic, però que podria dir “muntanya magna” segons Coromines o “la muntanya del port” en un híbrid precelta i púnic. L'observació del lloc no s'avé gaire amb aquestes denominacions. En un estudi que he fet a part proposo un resultat ibèric per a *Tagamanent*: **r-aga mugen*, “fita del límit”, on *taga*, “muntanya”, tindria la consideració de “fita, senyal”, frontera dels laietans i ausetans.

Per a l'estudi del segon element, *-sera*, cerquem en els diccionaris etimològics i trobem l'arrel *ser-* en *ser-var*: *conservar, observar, preservar, reservar* relacionat amb *defensar, vigilar, mantenir i assegurar*. Acceptant aquesta arrel per *sera* llavors designaria "un lloc segur", "port" en aquest cas. El resultat amb l'element inicial *san* donaria "bo-segur" en el sentit de "port bo" i amb l'element *sen* resultaria "port vell". Estem, però, en el camp de les conjectures.²

LA VIA PÚNICA

En l'*Onomasticon*, l'autor explica que el nom de *Sanitja* feia referència no només al port i a l'antiga ciutat, sinó també a tota aquesta península i a l'illot de la punta que és conegut com l'*illa des Porros*. No en dóna, però, cap etimologia segura. La primera impressió que hom té d'aquest topònim és que segueix la línia púnica de les altres dues ciutats: les de *Maghen* i *Jamma*. *Maghen* significa, segons diversos historiadors i filòlegs, "escut, defensa, abric, port", i *Jamma* significa "ponent".³

Per tal de seguir el fil de l'etimologia púnica, proposariem per a *Sanisera* una fragmentació del topònim en dos: *sani/sera*, o en tres: *san/i/sera*. En aquest cas, si rastregem les llengües semítiques descobrim que la més propera al món llatí, i de semblança històrica i geogràfica, és la llengua maltesa. Malta és una illa que fou conquerida per púnics, grecs, romans i àrabs, a més de per posteriors potències actuals. Els dos elements del topònim menorquí que més s'assemblen al maltès són *sinna*, "dent", i *gzira*, "illa", que donarien *sinnagzira*, pronunciat [*sinnázira*]. Observem que el pas de *sinàzira* > *sanisera* és versemblant: hi ha una metàtesi, *sina* > *sani*, el pas de *z-* a *s-*, i el canvi de la *-i-* de *-zira* a la *-e-* de *-sera*. "La dent de l'illa" n'és el resultat i és una denominació imaginativa com també ho és *cap* en geografia. El cap de Cavalleria vist des del Toro o dibuixat en una carta de navegació pren aquesta forma. L'àrab dóna *simun* per "dent" i *al-gesira* per "l'illa".

Aquesta proposta d'etimologia semítica per a *Sanisera* s'acomoda a la visió del lloc, però topa amb dificultats documentals: 1) L'hebreu, llengua més comparable amb el púnic, per ser llengua recuperada i/o conservada des d'antic, dóna *shen* per "dent", però fa *-i-* per "illa". 2) Si fos certa aquesta figura topogràfica de la "dent de l'illa", no hauria tingut continuïtat posterior en cap idioma pel fet de denominar un accident geogràfic de tal manera. No he trobat enlloc "dent" que identifiqués un cap. 3) La denominació *i* "illa" que dóna l'hebreu coincideix en monedes púniques que porten el nom d'Eivissa: Y-BSM > *i-bes-m* "Illa del poble del déu Bes". 4) En contra, la llengua hebrea registra la forma *gezira*, però vol dir *cutting, derivations, differentiation*, "tall, tros, derivació". 5) Josep M. Solà-Solé, en el seu recull de topònims púnics a Espanya, no esmenta *Sanisera*.

² La paraula arcaica llatina *se-kura*, "sense preocupació, segur", seria també versemblant. El pas de la *k* a *g* i la seva posterior caiguda és possible: **saniségura* > *sanisaura* > *sanisera*.

³ La procedència púnica de *Jamma* i *Maghen* està explicada en la *Historia de Menorca*, (4 *Jamma y Maghen*) de Fernando Martí Camps. Aquest historiador, però, no dóna les fonts dels filòlegs que ho han esbrinat. Diversos autors poden haver estat consultats, ultra els citats en la bibliografia que apporto n'hi ha d'altres com són: R. S. Tomback. *A comparative semitic lexicon of the phoenician and punic languages*; i M. José Fuentes Estañol. *Vocabulario crítico de la lengua fenicia*. L'hebreu defineix *magan* com "protection, fender, shield" i *gamar* (palatitzat [jamma]) "finish, conclude", on hi ha implícita la idea d'acabament de la terra, ponent, *finisterrae*.

Bandegem, doncs, la *gzira* maltesa que s'acosta a l'àrab actual d'"illa" i l'allunya de la forma antiga, fenícia o púnica. Així, *i-gezira* podria significar en púnic "tros d'illa, península". Eliminem, en conseqüència, la *-i-* de l'element *sani-* que ens ha portat a "dent" i examinem el segment *san-*. Seguint l'hebreu trobem *sanegor*, "defense counsel", i *sanegorya*, "defense". És interessant el seu significat i es podria admetre sempre que *sanegor* i *sanegorya* es poguessin fragmentar sense perdre'n l'etimologia púnica. *Sane-i-gezira podria dir "defensa de la península" o sigui, en aquest cas, "port del cap", "defensa" equivaldria al port i "península" al cap de Cavalleria.

Igual que abans, amb el cas maltès, ensopeguem amb reserves: 1) *Península* en hebreu es diu *hatsi i* i es corrobora en idiomes antics semítics com l'acadi, que fa *hasasu*. *Hatsi i* és diferent, com es veu, d'*i-sera*, el segon element del topònim amb el qual l'estem comparant. 2) La denominació "cap geogràfic" ja la tenim documentada com a RSM LQRT > *resmelkart*, "cap del (déu) Melkart" en tetradracmes púnics de Sicília, els quals fan referència al lloc dit en grec *Sephaloedium*, situat al nord d'aquella illa. El nom *Res* tampoc coincideix amb *i-sera*, llevat que vulguem veure-hi una metàtesi de consonants: *res* > (*i*) *ser(a)*, difícil de realitzar-se. 3) La pista púnica no fa entendre com un mateix significat de "port" el puguin contenir *maghen* i *sanisera* amb paraules diferents dins de la mateixa illa. Com veiem, continuem fent conjectures.⁴

LA VIA IBÈRICA

Els monuments prehistòrics de talaiots, taules i recintes ciclopis ja demostren una civilització anterior a les conquestes històriques de púnics, grecs i romans. La llengua dels pobladors de l'illa estaria relacionada, però, amb la dels habitants de la península. Escadusseres mostres d'escrius rupestres n'han deixat confirmació. Al sud de l'illa hi ha un escrit sobre una pedra amb lletres llatines i nou columnes de les quals només es llegeixen les dues últimes: BALOSAI IAGUREN, de ressonància iberobasca.⁵ A Son Catlar, a 6 km de Ciutadella, s'han trobat dues pedres: en una hi diu LACESE i a l'altra hi posa LACESEN, mots que tenen semblança amb els sintagmes ibèrics *Lakerbelaur*⁶ i *Lakereiar*⁷ de la península. A la mateixa distància de Ciutadella, a Torrellafuda, es va descobrir un altre escrit, del qual no s'ha desxifrat el significat en llatí, i que podria ser ibèric: VRISSUSTIC. II TUS. NAVI.⁸

⁴ Segons els historiadors, l'illa de Menorca en púnic es deia *Nura*. Per tant, *Illa de Nura* seria *I-Nura*, "illa de foc". Si féssim coincidir aquesta forma amb el nostre topònim conservant la proposta de "defensa" obtindríem *san-i-nura, "el port de l'illa del foc". El canvi, però, de *nura* per *sara* ho fa difícil. Podríem provar altres possibilitats tenint en compte l'altre element, *-sar*. Escollint noms hebreus coincidents amb aquest segon element he trobat *seara*, "storm", i *sirsar*, "mediata". El resultat seria: *sano-seara, "defensa de tempestes", o *sano-(sir)sar*, "defensa del mig (de l'illa)".

⁵ *Balosai Iaguren*. L'acostament al basc d'aquesta part llegible seria: [...] *bal osai jan guren* "[...] si cura el nostre menjar".

⁶ *Lakerbelaur* és un escrit ibèric sobre una ceràmica trobada a Sorba (entre el Bages i el Solsonès).

⁷ *Lakereiar* està escrit en el plom de les Corts d'Empordà. *Lakar* s'hauria de pronunciar [lager], igual que *Lagutas* en els escrits ibèrics amb alfabet jònic. Els nostres *Lacese* i *Lacesen* podrien ser pronunciat [lakese] i [lakesen] o [lazese] i [lazesen], segons que la *c* llatina transliteri una *k* o una *z* ibèrica. Aquesta vacil·lació la podem trobar en el basc *lakar* i *lats*, "aspres". Els mots bascos coincidents amb els epigrafiats menorquins són: *laza*, *lazka*, *laskor* que signifiquen, "lloc terrible, que fa por", també existeix una variant *latoi*. Aquestes epigrafies menorquines podrien referir-se a "cementiri" o "lloc d'adoració a la Lluna". *Ilatz*, en basc, té el sentit de "lluna" i de "mort", sovint, la *i* d'irúci cau: *ilat* > *latz*, com passa en *ibai*, "riu": *ibai* > *bai*.

⁸ VRISSUSTIC. II TUS. NAVI. Fragmentació proposada: URI ISUSTIK II(2) TUS N-ABI, la correspondència basca seria: *uri itasotik bir-datos negu-abi*, "la ciutat del mar retorna principal refugi".

Aquestes epigrafies il·lenques, junt amb altres de peninsulars i continentals, fan que em decanti cap a una hipòtesi ibèrica de *Sanisera*.

Descarto les similituds amb topònims de certa aparença com poden ser *Sanaija* o *Saneja*, que estan enregistrats des d'antic amb l'arrel *exe-* basca de "casa". Bandojo, també, el nom gentilici berber *sanhâga* pertanyent a l'època àrab posterior.

Sobta una semblança amb sintagmes ibèrics: a la pàtera de Tivissa hi trobem *Sani-*, en el plom de Borriana hi surten *SANIBE* i *SANKEAI*. En unes ceràmiques d'Ansarona (Ensérune) apareixen *SANO* i *SANU*, en el plom del Solaig de Betxí (Castelló) surt *SANER*. En el bronze d'Ascoli hi ha un antropònim ibèric que diu *SANBELSER* en lletres llatines.

Compareu *Sani(bel)ser* amb *Sanisera*: 1) *-Bel-* és un morfema que tant surt prefixat com sufixat: *Belaur*,⁹ *Umarbeles*,¹⁰ i en el cas de *sani-bel-ser* hi està infixat. 2) Pel que fa a *-ser-*, és un altre morfema que també apareix prefixat: *Sertun*, *Serna*,¹¹ i en el mateix bronze d'Ascoli està sufixat en un altre antropònim: *Nespaiser*. Un sintagma ibèric **saniser* resultaria, doncs, versemblant.

Malgrat les tenebres de l'ibèric, com diu Coromines, intentaré desxifrar **sani-ser* comparant-ho amb el basc. Cal tenir en compte les metàtesis pròpies iberobasques, que són abundants, per exemple una de basca és: *barren* > *barne*. En el cas que ens pertoca de *sani-*, en basc també hi trobem *zani* > *zain*¹² amb les accepcions de "amb nervi, amb sang, fort" i de "protector defensor, guardià".

Pel que fa al segon element, *-ser-*, en antropònims cal tenir en compte que la *-r-* final podria representar una desinència de *se-* quan hi realitza funció de sufix. *Se-* seria, llavors, un determinatiu respecte al morfema precedent. Escrit *Sanibelser* en lletres llatines en el bronze d'Ascoli no sabem si la *-r-* és suau o vibrant, com sí diferencia el signatari ibèric. Les *-r* finals en ibèric acostumen a ser desinències quan són suaus. Un antropònim com és *Sanibelser* podria referir-se, tot plegat, a la filiació d'aquesta persona: el nom i el "gens".¹³

Per contra, quan l'element *-ser-* es presenta com un morfema estariem al davant d'un nom comú.¹⁴ Tenim els mots bascos que contenen *-ser-*: *serail*, que vol dir "eixut, prim"; *sereni*, "tira, cinta"; *zerra*, "franja, llenca, porció petita de terreny", i *zerrenda*, "longitud de terra estreta". Com veiem, totes aquestes denominacions perfilen un terreny que coincideix amb el cap allargat de Cavalleria.

9 *Belaur*, ultra *lakarbelaur*, surt en altres escrits ibèrics: per exemple en l'estela de Tarragona *adinbelaur*.

10 *Umarbeles*. Citat en els antropònims d'Ascoli. Encara que en basc *umao* significu "madur", amb la qual cosa resultaria "home iber madur", crec que aquesta *m* correspon a un fonema *b*: *umar* > *ubar*, de la mateixa manera que en el mateix escrit d'Ascoli apareix *Ordumelos* on es veu que hauria de ser *Ordubelos*. Així, doncs, seria un *Ubarbeles* on *ubar* equival a *ibar* "ribera, costa", "persona iber de la ribera".

11 *SERNA*. Moneda ibèrica (Vives C.I. *sexterns*). Podria ser un antropònim.

12 *Sani*, en iber, podria estar entre aquells derivats, de vegades en sentit contrari, que tenen com a prefix *s-* o *z-* com *z-ana*, "caigut, difunt", i *ana*, "solaig, pòsit, restes"; *s-ano*, "abundant", i *ano*, "porció". Un derivat de *sani* < > *ani* pot estar representat en basc en metàtesi *zaintza* < > *aintza*, "protecció, vigilància" < > "glòria, lloança". En toponímia recollim els noms *anàs* i *anoia*, que relacionarien coves d'antics refugis i d'abrics paleolítics amb restes humanes i d'estrís. Un acostament d'*ana* ibèric a la llengua amazig (bereber), no indoeuropea, és *anu*, que vol dir "pou".

13 *Sanibelsar*. Aquest antropònim voldria dir "de l'iber fort, amb nervi", i com tots els noms antics són sobrenoms que definen la persona.

14 El morfema *-sar* més pròxim al basc és *zer*, que vol dir "què", "cosa" o "qualcom indeterminat, un" que fa funcions de pronom o adjectiu, però en aquest cas em decanto per *zerra* nom comú.

Sani-Sera fóra l'equivalent iber d'un *Zain-Zerra* basc. Una forma actual basca, mantenint *zain-*, seria *zain-zerrenda* "protector - franja de terra", "el cap del port".

No estem davant d'un sol cas de topònim ibèric menorquí, ultra el *Toro* tenim el cas d'*Alaior*, documentat antigament com a *Yalor* o *Ilalor*. Coromines el compara amb *Alaro(na)*, Mataró, que procedeix d'ILDURO. Des d'*Alaior* fins al mar apareixen tres topònims amb l'element *lluc-*: *Llucaquélber*, *Llucassaldent* i *Llucalari*.

Llucaquélber està, també, registrat *Llucalquerbe*. Una forma *lluc-*arquerbe* o **querbe* guardaria un paral·lelisme amb els *car-* o *quer-*, "pedra" o "roca", d'arrel ibèrica. No lluny de *Llucaquélber* hi ha *Turmadèn*, nom híbrid ibericoàrab que conté el terme ibèric *tur-*. Si a *Llucassaldent* li apartem l'element *lluc-* i l'article àrab *as-* ens restarà l'arrel *-saldent*, comparable al morfema ibèric *seldun*, "cementiri o lloc de cremació".¹⁵ Quant a *Llucalari*, l'arrel *-alari-* té força semblança amb *Alaior* d'*Alaro* procedent d'*ildur*. A la vora del *Llucalari*, a la platja de Son Bou, s'han trobat restes ciclòpies, possible recinte d'un *ildur*.

Un altre topònim d'aspecte ibèric el tenim en el terme des Mercadal, a l'indret anomenat *Alcotx* i del qual es té notícia que antigament era *Olocaig*, topònim paral·lel als *olo-* ibèrics del continent.

CONCLUSIÓ

He proposat per a *Sanisera*:

1. Una etimologia indoeuropea procedent de **sano-ser* o **seno-ser* en el sentit de "port bo" i "port vell" que l'he bandejada per conjectural.

2. Una etimologia púnica que prové de *sina-gsira*, "dent de l'illa", o *san-i-gezira*, "defensa de la península", que també l'he apartada per ser una pressuposició.

3. Una etimologia ibèrica derivada de *sani-sera*, "port-península", que crec que és la més adient per a la hipòtesi, atès el caire de les epigrafies trobades i els topònims esmentats.

Com hem vist, el significat de "defensa" per l'ibèric *sani-*, que he proposat per al primer element del topònim, té una coincidència aparent amb l'ètim del primer segment *sane-gor* hebreu. També el preindoeuropeu *sano*, en el sentit de "bo", s'acosta al de "defensa". Treure'n conclusions seria, però, anar més enllà de les meves intencions.

Per acabar he de fer esment a un treball acadèmic que vaig descobrir, via Internet, sobre aquest mateix topònim de *Sanisera* publicat en el Simposi d'Estudis Clàssics en l'homenatge a Miquel Dolç l'any 1996 l'autor del qual és el senyor Juan Sebastián Hernández Fernández, professor de la UAB del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana. Després de l'exposició que fa de "l'estat de la qüestió" del topònim, indica la coincidència que hi ha amb els principals noms ibers que he relacionat i que, segons ell, fins ara (llavors en el seu escrit) no s'havia fet. Assenyala, amb moltes reserves, la procedència ibèrica del primer element del nom *sani-*, i respecte del segon element, *-ser*, el fa venir, també amb reserves, de llengües preceltes. Només diu que vol deixar clar que el topònim no és llatí. No fa cap desxiframent ni relaciona l'iber amb el basc.

¹⁵ A l'estela de Cabanes (Castelló) hi diu *iltirbikisen soldarui* i a la de Càller (Sardenya), *serdun zorseko soldarui*. La proposta sobre *soldarui* és "pira, cremació" en basc *seldorra*.

BIBLIOGRAFIA

- AZKUE, R. *Diccionario Vasco-Español-Francés*. Bilbao: Real Academia de la Lengua Vasca, 1983.
- BEN-ABBA, DOV. *The signet Hebrew-English, English-Hebrew*. Signet.
- BUGEJA, Paul. *Maltese: How to Read and Speak It*. Malta: A.C. Aquilina, 1979.
- COHEN, JOSÉ; I COMAY, A. *Diccionario Español-Hebreo*.
- COROMINES, Joan. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial, 2004.
- *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial, 2004.
- Diccionario Esencial Latino Vox*. Barcelona: Spes Editorial, 1998.
- Diccionario Español Hebreo- Hebreo Español*, Ed. Prolog.
- ECHENAGUSIA, C. DE; PEÑA, X. *Guía Diccionario "Ikas". Euskera-castellano, castellano-euskera*.
- ELMALEH, A. *Dictionnaire Français-Hébreu*, 1951.
- GEREÑO, X. *Diccionario general castellano-euskara, euskara-castellano*. Bilbao: Gereño, Xabier, 2002.
- GIACALONE RAMAT, ANNA; I RAMAT, PAOLO. *Las lenguas indoeuropeas*. Madrid: Ediciones Cátedra, 1995.
- HOLDER, A. *Alt Celtischer sprachschatz*.
- KAPLANIAN, MAURICE, G. *Diccionario árabe*, ed. Alhambra, 1979.
- KLEIN, ERNST. *Etymological dictionary of the Hebrew language*.
- MALUQUER DE MOTES, J. *Epigrafia prelatina*.
- MARTÍ CAMPS, F. *Historia de Menorca*.
- MITXELENA. *Diccionario Euskera-Castellano*.
- MONKHOUSE, F.L. (1978). *Diccionario de términos geográficos*. Vilassar de Mar: Okios-Tau Ediciones.
- MÚGICA, P. *Diccionario Euskera- Castellano, Castellano-Euskera*.
- Nueva Enciclopedia Larousse*. Barcelona: Editorial Planeta, 2004.
- QUITOUT, MICHEL (1997) *Grammaire Berbère*, Harmahan.
- ROBERTS, EDWARD; I PASTOR, BÁRBARA (2005). *Diccionario Etimológico Indoeuropeo de la Lengua Española*. Madrid: Alianza Editorial.
- SILES, J. (1985). *Léxico de Inscripciones Ibéricas*. Madrid: Publicaciones del Ministerio de Cultura.
- SOLÀ-SOLÈ, J. M. *Sefarat XVI* (Púnico, p. 326).
- *Toponimia fenicio-púnica*.
- UNTERMANN, J. *Monumenta Linguarum Hispanicarum* (5 volums).
- VELAZA, J. (1991). *Léxico de Inscripciones Ibéricas*. Publicacions de la Universitat de Barcelona. Aurea Saecula, 4.
- VENY, C. (1965). *Corpus de Inscripciones Baleáricas antes de la dominación árabe*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.